

KERAMIKKLASTER FRA SUNKNE FARTØYER

Av
SVEIN MOLAUG

Norsk Sjøfartsmuseum i Oslo har gjennom 25 år foretaget marin-arkæologiske utgravninger. Her giver museets direktør en oversigt over den fundne keramik, der dækker en periode på 300 år.

Keramikk har den egenskapen at får den ligge i fred, så holder den seg godt enten den ligger i jord eller sjø. Den brekker lett, det er så, men bitene blir liggende der de havner uten særlig forvitring. Det er grunden til at man finner så store mengder keramikk under bygravninger. Materialet fra en slik utgravning kan synes uoversiktlig for den som ikke er spesialist. Går en potte i knas, blir det fort både 20 og 30 biter av den. Det skal ikke så mange knuste lerkar til før man har å gjøre med tusenvis av biter. Er man ikke pasjonert legger av puslespill, er det et møysommeligt og først og fremst tidkrevende arbeide å føye bitene sammen til den helhet de engang var.

Byfunnene viser hvor vesentlig keramikken var i det daglige hushold. Bruken har endret sig noe opp gjennom århundredene. Idag anvendes den stort sett til borddekning, f.eks. tallerkener, fat og krus, og til en viss grad også til pynt, f.eks. blomstervaser, dekorative figurer o.s.v. Bare i liten utstrekning brukes keramikken til kokekar, og da gjerne i form av ildfaste potter og panner.

Går vi noen hundre år tilbake i tiden, spilte keramikken en dominerende rolle blandt kokekarene. Riktignok fantes det bronsegryter, men de var så kostbare at det var forbeholdt de mer velstående. I Norge var det i sagatid og utetter middelalderen almindelig med gryter av kleberstein, grot, derav er navnet grøt avledet. Disse steinkarene var skjøre. Da det var et begrenset tilgang på høvelig stein og ettersom uthulingen

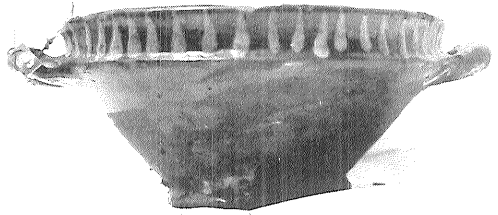
a

b

c

d

Lertøy av rødlig gods fra Kvitsøyvraket forlist 1677, a. Gryte, b. og d. Bolle av rødlig gods med begitningsdekor, c. Sylindrerformet gryte med kant for lokk og loddrette ørehanker.

Red earthenware from the Kvitsøy wreck. Part of a cargo of pottery, probably from the »Stadt Harlem«, a Dutch vessel lost in 1677, a. Pot, b. and d. Bowls with slip decoration, c. Cylindrical pot with rim for a lid.

av karene var arbeidskrevende, måtte disse steingrytene være forholdsvis kostbare.

Trekar kunne man ikke normalt koke i, men de fikk sin anvendelse som drikkekar, fat og disker. Keramikken måtte være det materiale som egnet seg best som kokekar, forutsatt at den kunne fremstilles så billig at det var mulig for de fleste å skaffe seg slike.

Fremstilling av keramikk egner seg lite som ledd i det vanlige husholdningsarbeide. Det stiller krav til håndlag, og metodene for brenning krever anlegg som gjør det lite løkkende å bygge slik dersom de bare skal lage kar til familiens eget forbruk.

Har man et anlegg der man kan lage keramikk, er det praktisk å lage opp forholdsvis mange gjenstander som så kan selges eller byttes med varer.

Der det var rikelig tilgang på god leire, grodde det opp produksjons-sentra for keramikk. Var det gode fraktmuligheter, kunne disse utvikle seg til sentra med svær produksjon. Mens de mindre keramikkverkstedene hadde en forholdsvis lokal spredning for sine produkter, arbeidet produksjons-sentraene for eksport.

Steingods fra Rhinområdet finner vi over store deler av Europa alt fra slutten av middelalderen.

I Nederlandene blir det ut etter 16- og 1700-tallet storproduksjon av lertøy og fajanser. Varene derfra kom til å prege hjemmene i de kyststrøk der hollandske fartøyer kom. Tiden omkring år 1700 later til å være den livligste tiden for denne eksporten, skal man dømme etter de funn som er gjort. Uti 1700-tallet har kobberutvinningen nådd så store kvanta at kokekar av kobber begynner å trenge ut dem av keramikk. Kobberkarene var nok ikke billigere i anskaffelse, men de gikk ikke så lett i stykker.

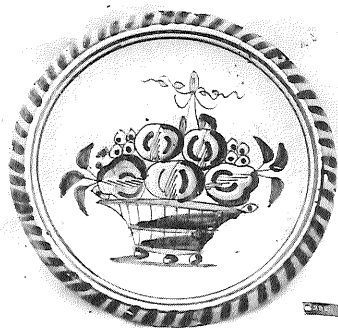
Dykkere fra Norsk Sjøfartsmuseum har gjennom de siste 25 årene vært nede på en mengde vrak. Fartøyene er slått inn mot kysten og endte sin seilas mot et eller annet av de utallige skjærene som kranser landet. De fartøyene, som ikke var orlogsskip, førte last. Mange av de nederlandske fartøyene hadde last av murstein, av den gule hollandske typen, de fleste hadde et eller flere partier kritt-piper, og noen hadde keramikk-laster. Det er disse siste som kan være litt interessante å se nøyer på, fordi det var dagliglivets bruksgjenstander de hadde ombord, ikke de kunstferdige kvalitetsprodukter man finner i kunstindustrimuseene.

1677 gikk »Stadt Harlem« på grunn ved Kvitsøyane nord for Stavanger. Vraket ble funnet 1968, og utgravningen begynte året etter. Foruten et tusentalls kritt-piper og fragmenter av slike, ble det tatt opp en del fajanser og lertøy. Dette har vært last. Av rettsforhøret etter forliset vet vi at fartøyet også hadde en last sild ombord. »Stadt Harlem« har vært en av disse små hollandske skutene som seilte på norskekysten, kjøpte tømmer og solgte varer de førte med seg fra hjemlandet.

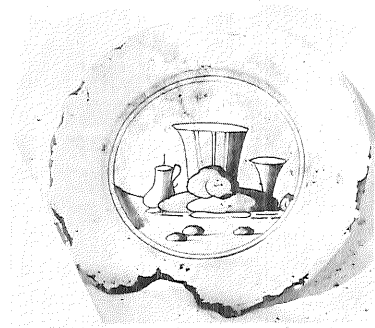
Fajansene består av tallerkener og fat. Bare noen få er hvite. De andre er dekorert enten med blå figurer på hvit bunn, eller mønster i blått og gult på hvit bunn. Bare på en liten tallerken er det brukt den senere så vanlige fiolette manganfargen. Motivene er menneskefigurer, dyr, stilleben eller rene ornamenter.

Det alt overveiende av keramikk-lasten var lertøy, og det kan ha sin interesse å se litt nøyer på hva man betraktet som salgsvarer den gangen.

Godset er rødlig eller gulig. Det rødlige godset er brent med blyglas-sur, og karene har sin brune eller rødbrune farge. Er det kar som skal stå

a

b

c

Fajancetallerkner fra Kvitsøyvraket. a. Med blå og gul dekor på hvit grunn, b. og c. Med blå dekor på hvit grunn.

Pottery from the Kvitsøy wreck. a. Plate with blue and yellow decoration on white ground, b. and c. Plates, blue decoration on white ground.

i gruen, er de glassert bare innvendig og ofte på øverste delen utvendig. Er de dekorert med mønster i begitning, er denne stort sett innvendig.

De karene som er laget i gulig gods har en noe annen karakter. De er litt mer forseggjort og har flere små detaljer enn de rødlige. Den vesentligste forskjellen er at de er grønnglassert utvendig og oftest dekket med hvit begitning innvendig.

I en liten artikkel som denne, kan man ikke gå i detaljer, selv om det er detaljene som er interessantest både for dateringen og proveniensen. Formålet med artikkelen er å gi et inntrykk av materialet. For å gjøre stoffet mer oversiktlig, kan man gruppere det etter hovedformene.

GRYTER

Det ble tatt opp 20 større fragmenter av gryter med rødlig gods og korpus med svungen profil. Felles for dem er at de har to stående ørehanker og en munning markert med 2-3 kraftige vulster på yttersiden. Munningen bretter seg noe utover slik at den gir anlegg for et lokk. Hankene går inn til grytesiden omtrent på midten der gryten er bredest. Den øvre delen av gryten er tilnærmet konisk, mens den nedre delen tenderer mot halvkuleformen. Grytene har 3 korte føtter. Utvendig er grytene glassert til der hvor hankene er festet nede. Det er litt påfallende at grytene varierer så meget i størrelse og tildels i detaljene. Den største gryten har vært mer enn 26 cm høy. Den laveste er bare 15,8 cm høy, men den er til gjengjeld forholdsvis bred, diameteren er 17 cm.

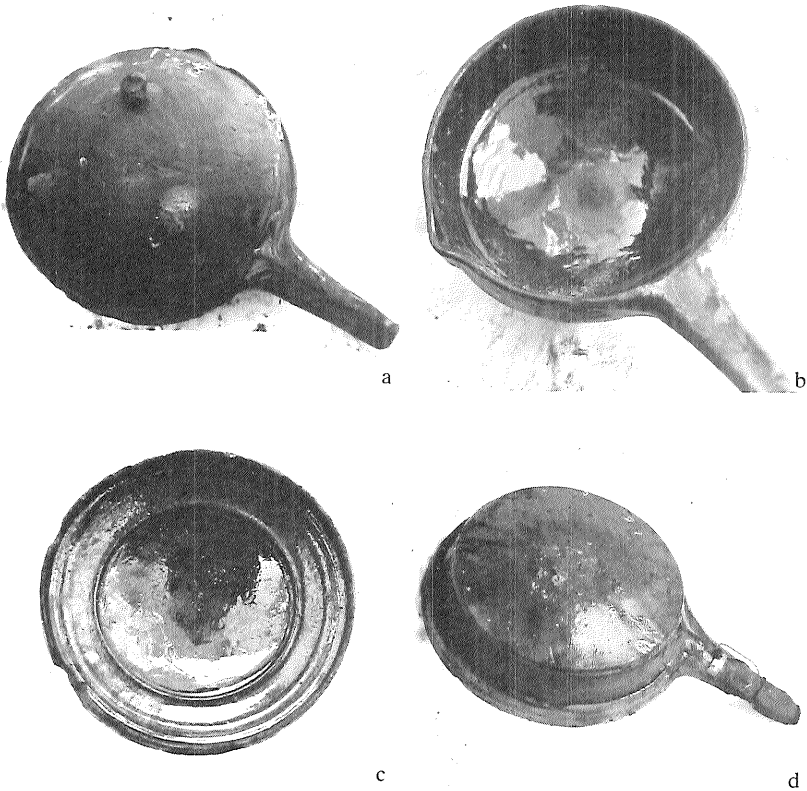
Grytene med gulig gods og grønn glassur utvendig er små. Den største bevarte er 13,7 cm høy. Den minste er bare 11,6 cm høy. Disse små grytene er pyntet med omgående riller ned til undre hankefestet og er mer presise i detaljene enn de som er laget av rødlig gods.

Noe for seg selv er de sylinderformede grytene. Det ble funnet 6 stykker av dem. De har sylinderformet korpus med flat bunn. Litt nedenfor øvre kanten går en bred krage. Den har vært anlegg for lokket, og den oppstående hanken har hindret lokket i å skli av. De har alle to stående ørehanker, som sitter under kragen. Under bunnen er festet tre små føtter. Disse grytene er av rødlig gods og glassert over det hele, unntatt under bunnen. Diameteren varierer fra 31 til 25 cm, og høyden fra 15,5 til 11,5 cm. Det later til at stjertpottene har mistet sin popularitet. Bare én stjertpotte ble funnet, og den var laget nærmest som en tilnærmet kuleformet gryte uten profilert munningskrage og uten den pynt av riller som stjertpottene ellers pleier å ha.

PANNER

Det var to typer panner i vraket. Den ene hadde et tilnærmet halvkuleformet korpus med 3 føtter under bunnen. Langs øvre kantens ytterside er en markert profil. Pannene har et håndtak laget på en spesiell måte. Emnet for skaftet er festet til den dreiede pannen. Så er emnet dradd ut med tommelfingeren på oversiden slik at det er blitt en fure etter den. Når skaftet fikk sin rette lengde, ble det som var igjen av emnet klemt av. Det ble da en liten bøy i enden av skaftet. Pannen med skaftet ble deretter tørket mens den lå på et flatt bord med bunnen opp. Pannene har en liten hellekant 90° fra skaftet.

Alle disse pannene er av rødlig gods og glassert innvendig. Det ble tatt opp 27 panner av denne typen. Diameteren av pannene varierer fra vel

Lertøy av rødlig gods fra Kvitsøyvraket. a. og b. Panne med rund bunn og føtter, c. Fat, d. Panne med flat bunn.

Red earthenware from the Kvitsøy wreck. a. and b. Pans with round bottom and feet, c. Dish, d. Flat-bottomed pan.

22 til 16 cm. Den vanligste diameteren er ca. 18,5 cm. Det er 11 stykker med denne diameteren. 6 stykker har dog en diameter på ca. 22 cm.

Den andre typen panne ligner noe i form på de stekepannene vi bruker idag, flatbunnet og sirkelrunde med skaft. Sidene av pannen skrånar lett utover og avsluttes øverst utvendig med en kraftig utbrettet kant. Skaftet er laget på samme måte som skaftene på pannene med rund bunn. Begge typene har hellekanten plassert på samme vis. Det ble tatt opp 11 noenlunde velbevarte eksemplarer av denne typen. Omtrent halvparten av dem hadde 3 små føtter, resten manglet slike. De siste må

ha stått på en takke eller på en ovn når de skulle brukes til steiking. Diameteren på disse pannene ligger mellom 23 og 25 cm, og de er altså noe større enn pannene med rund bunn.

LOKK

Man skulle ha ventet å finne adskillige lokk, særlig fordi grytene er formet med henblikk på at lokkene skulle ligge støtt. Det ble bare funnet to lokk. Det ene hadde en bøylehank midt på, og dets diameter var 25,9 cm. Det andre lokket var defekt. Det synes som om grytene og pannene er solgt uten lokk. Lokk av tre har nok vært lettere å bruke, og dessuten ikke så varme å ta i.

FISKEFAT

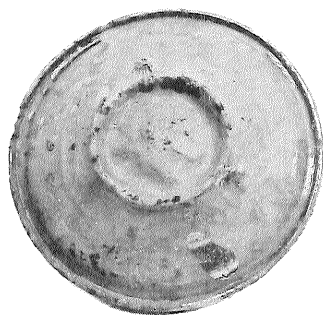
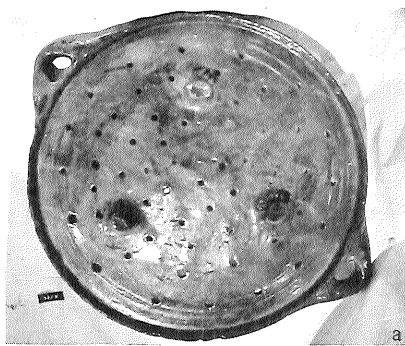
Det var mange fragmenter av fiskefat, så dette må ha vært en etterspurt vare. Et av fatene var helt, og det var et presist utført håndverksarbeide. Fatet er helt sirkelrundt med lett buet bunn. Fatet har to horisontale bøylehanker, og under bunnen er 3 små føtter. Hullene i fatet er stukket ut presist slik at de danner et mønster av 5 konsentriske sirkler. Fatet har en diameter på 37 cm, og det er 7 cm høyt. Påfallende er den kraftige vulsten som markerer ytterkantens underside. Det virker som om fiskefatet har stått et annet fat, og at vulsten har vært laget for å hindre at fiskefatet skulle skrense av underfatet. Underfat ville være praktisk for å samle opp søet fra fisken, så dette ikke rant ned på bordet. Fiskefatene er i rødlig gods og glassert på begge sider.

ANDRE FAT

Fatene ble brukt til servering. De har vanligvis en bred fane og markert kantprofil. Under bunnen har de oftest en bred fotrille. 6 stykker av denne typen var ca. 20 cm i diameter og ca. 5 cm høye. 4 fat har vært noe større, vel 30 cm i diameter. Det er kanskje disse som har vært underfat til fiskefatene.

En interessant type er de fatene som i stedet for fotrille har 3 segmentformede føtter. Føttene ble laget på den måten at når fatet var dreiet ferdig, skrapte pottemakeren føttene opp av den bløte leiren med fingrene. Avtrykkene av fingrene står i bunnen. Det ble funnet 13 fat av typen med segmentformede føtter, og de er store. Diameteren ligger mellom 31 og 37 cm, og høyden varierer mellom 5,5 og 8 cm.

Alle fatene i dette avsnittet er av rødlig gods. De er glasserte innvendig, men ikke utvendig. Ingen av dem var begittet, og de bar preg av å være hverdagslige bruksting.

c

Lertøy av rødlig gods fra Kvitsøyvraket. a. Fiskefat sett fra undersiden. Merk den skarpe vulsten som passer til kanten på et underfat, b. Fat med tre segmentføtter, c. Fat med fotrille.

Red earthenware from the Kvitsøy wreck. a. Fish dish. On the underneath can be seen the rim which fits on to the edge of a separate base, b. Dish with three segmental feet, c. Dish with grooved base.

BOLLER

Bollene har et visst preg av fest. De er dekorerte med begitning, og det er tydelig at de skal være til behag for øyet.

5 boller i rødlig gods, glassert innvendig og på øvre delen utvendig, har begitningsdekor av bånd bestående av S-former og strekrekker. Disse bollene har en rett, høy kant og to horisontale bøylehanker. Under kanten smalner bollene konisk ned mot fotrillen.

Andre boller, som det bare er fragmenter av, har vært dekorert med fugler eller planter. Bare en enkelt bolle har vært begittet innvendig på den måten at de har skyllet tynn pipeleire inni bollen før brenning og glassering. Bollene med gulig gods og grønn glassur er gjennomgående

mer forseggjort med vulstringer og inntrykte rekker av streker. Bøylehankene er gjort ekstra staselige med buklet kant.

LYSSTELL

Lysetaker og blakkerter av messing var meget brukt, men pottemaerke har søkt å lage lysstell av keramikk. Det er tydelig at de har brukt messingformer som forbilleder. Det ble funnet blakkerter med rett håndtak og 3 små føtter under bunnen. Det var også fragmenter av kandelabere med stor mansjett for å fange opp talgdråpene. Disse mansjettene er en tydelig arv fra kandelabere laget i messing. Alt lysstellet var av gulig gods med grønn glassur.

Alle disse formene finner man igjen på andre vrak og under bygravninger i land. I de havnene nederlenderne besøkte langs norskekysten, finner vi samme typene. Det er tydelig at meget er brekkasje fra lasten.

Det interessante med Kvitsøyfunnet er at det er en last som gir et inntrykk av hvorledes lertøy ble oppfattet som handelsvare i 1676.

Omkring 1650 forliste et nederlandsk fartøy ved Hidra i Vest-Agder. Det hadde en last tøy ombord, men bare blyseglene var bevart. Videre bestod lasten av tinnvarer, kritt Piper, stengodskrus av Westerwaldtype og en del fajansefat med kinesisk preget blomsterdekor på hvit bunn. Det var ikke lertøy med som last.

Ca. 1700 forliste et fartøy lastet med fajanser av såkalt bondedelft. Det var mest fat og boller. Dekoren var figurfremstillinger av rytter i blått, gult og mangan på hvit bunn. Heller ikke her var det vanlige lertøyvarer. Forliset skette ved Risør.

Derimot ble det funnet en last keramikk strødd ut over bunnen nær Jomfruland, Telemark. Det var nederlandsk lertøy. Blandt de få personlige gjenstander var en Jakobstav datert 1716. Fartøyet kan ikke ha gått på grunn særlig lenge etter dette året. Det kan ha sin interesse å se hvorledes en last lertøy var sammensatt 40 år senere enn Kvitsøyvraket.

Det ble tatt opp 639 gjenstander fra vraket, og det meste var biter av lertøy. Da vraket lå grunt og utsatt for grunnbrott, var svært meget av keramikken knust i små biter. Dermed blir det vanskelig å få et eksakt inntrykk av hvor mange eksemplarer det var opprinnelig av hver type.

Sammenligner vi Jomfrulandsvraket med Kvitsøyfunnet, finner vi stort sett de samme gjenstandene, men det er tydelige forandringer i detaljene.

GRYTER

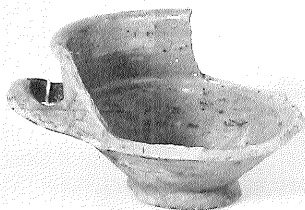
Det er noe over 100 deler av gryter laget av rødlig gods. De kan repre-

a

b

c

Lertøy fra Jomfrulandsvraket ca. 1720. a. Gryte. Profilene i øvre delen er skarpere. Typisk er ørehanken som er klemt sammen til en rygg øverst. b. Bolle. Begittet innvendig med hvit og brunt i et fliset spiralformet rankemønster. Den koniske nedre delen møter øvre delen i en skarp knekk. c. Liten drikkebolle med 2 bøylehanker. Den sylindrerformede øvre delen møter den koniske undre delen i en markert knekk.

Pot and two bowls from the ship wrecked off Jomfruland c. 1720. An unusual feature of some of the pottery is slip decoration both outside and inside and the manganese marbling.

sentere ca. 30 hele gryter. Man ser at profilene er blitt enklere og mer markert. Særlig gjelder det utformingene av øvre kanten, som er markert med en kraftig vulst. Ørehankene er klemt noe sammen i en topp slik at det blir et brudd i den myke ørebuen. Profilen av korpus er ikke rund lenger, og gryten synes laget som to koniske deler. Der disse møtes er det på mange laget en omgående vulst som ytterligere understreker profilens noe kantede form. Kanskje er det regencens formspråk som gjenspeiles.

Nytt er det at en del av grytene er begittet både innvendig og utvendig og marmorert med mangan. Glassuren gir begittningen en gulaktig tone.

PANNER

Det er de samme to typene panner, en med halvkuleformet korpus og en med flat bunn. Også her er profilene sterkere markert. Særlig klart er dette i den utoverbrettede randen. Det har antakelig vært ca. 30 panner

ombord, skal man dømme etter det som er tatt opp. Det har vært omtrent like mange av dem med flat bunn som av dem med halvkuleformet korpus. Skaftene er laget på samme måte som på Kvitsøypannene.

FISKEFAT

Det ble funnet få deler av fiskefat. Håndtakene var horisontale trekantede ører med hull i.

ANDRE FAT

Det har vært ganske mange fat av forskjellig størrelse ombord. Mange var litt store tallerkener, andre større. Svært mange var dekorert innvendig med et fliset spiralmønster i brunt på hvit begitning. Fugle- og plantemotiver mangler. Det er tydelig at lasten er masseprodusert, og tidkrevende dekor har man sløffet. På et par store fat var det segmentformede føtter, av samme slag som på de 3 Kvitsøyfatene. Det ene av fatene har hatt en diameter på 38 cm.

BOLLER

Når det gjelder boller, så er det kommet til nye former som man ikke fant på Kvitsøyvraket. Grunntypen har en nesten sylinderformet øvre del, som i en skarp kant eller vulst møter en sterkt konisk underdel. Bollen står på en fotring. Den har enten en stående ørehank, eller den har horisontale bøylehanker festet til knekken mellom over- og underdelen. Disse karene er forholdsvis små, høyden er 8-10 cm og diameteren ca. 15 cm. Det har vært mer enn 30 stykker av disse. Hva de har vært brukt til, kan diskuteres, men det er ikke usannsynlig at de har vært drikkekar.

Noen få boller, ca. 10 stykker, har skrå sider med markert munningskrage. De har samme spiralmønsteret i brun og hvit begitning innvendig som vi fant på fatene. På munningskragens ytterside er dekor av vertikale streker i begitning.

Det var et par boller med gulig gods og grønlig glassur, men de manglet helt det finarbeide i detaljene som preget de grønnglasserte bollene i Kvitsøyvraket.

LYSSTELL

Det var ingen funn av lysstell i Jomfrulandsvraket.

PORSELEN

Det ble funnet noen få asjetter og en kopp av porselen, men dette behø-

ver ikke å ha noe med lasten å gjøre. Det kan ha tilhørt besetningen.

Kjøkkenkar av kobber og senere av støpejern fortrenget ut etter 1700-tallet koke- og steikekar av lertøy. Det var dog fremdeles behov for keramikk av forskjellig slag.

Et fartøy lastet med lertøy fra Egersund eller Sandnes, gikk ned ved Kristiansand for vel 100 år siden. Hele lasten stod på bunnen, men selve fartøyet var spist opp av tremasken. Det var mer enn 1000 melkefat i rødlig gods. Alle var begittet innvendig. Dessuten var det en del krukker. Videre var det også nattpotter i forskjellige dimensjoner. Pottemakere fra Egersund og Sandnes har sett på funnet og kjente vel til typene, men de kunne ikke med sikkerhet si hvor keramikken var laget. Den ene av dem smilte da han så de største nattpottene og sa at de var av den typen som solgtes til et bestemt område på Østlandet, kjent for sine usedvanlig strenge vintre.

POTTERY CARGOES IN SUNKEN WRECKS

Summary

Most of what one sees exhibited in museums of decorative and applied arts are quality goods made for the wealthier classes. But there has been increasing interest in more recent times to find out how ordinary people lived and about the articles they had in their homes. Some of these they made themselves but wreck finds reveal that there was a large import of articles of everyday use, especially pottery.

During twenty five years of marine archaeology the Norwegian Maritime Museum has made many finds which help to throw light on the import of such articles. Finds of pottery are particularly interesting as the number of objects found is so great and covers a period of three hundred years. Finds made in harbours of objects thrown overboard because they were broken give a good impression of the various types. The drawback with harbour finds is that they cannot be dated exactly. Wrecks with cargoes of pottery, on the other hand, can.

Wrecks of such ships carrying pottery have been found which can be dated to ca. 1650, 1676, c. 1700, c. 1720, c. 1800 and c. 1860. In the seventeenth and eighteenth centuries cooking utensils such as pots and pans are common but after these started to be made of metal bowls, dishes, jugs, cups and candlesticks predominate.

Basic types remained the same throughout the period though there are changes of detail. If we compare it with other material found in the wrecks we have a good basis on which to date the pottery. And a comparison with what has been found during excavations in our towns should make it possible to establish a worthwhile chronology of the various types of pottery utensils.